RECENZJE — COMPTES RENDUS DE LECTURE

Rocznik Slawistyczny, t. LXIV, 2015
ISSN 0080-3588

Feliks Czyżewski, **Antroponimia pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego w świetle inskrypcji nagrobnych**, część 1: **Słownik nazwisk**. – Lublin: Wydawnictwo Polihymnia, 2013, 151 s.

Слов'янська ономастика від часів появи перших праць вивчає прізвища не тільки у зв'язку з історією роду, який одержав своє ім'я завдяки певним якостям чи ознакам або походженню його засновника, але і з урахуванням історії та етнокультурних особливостей краю, де вкоренився рід, оскільки власне ім'я є насамперед засобом соціологізації особистості, посередником у офіційних і неофіційних відносинах між людиною і соціумом.

Активний розвиток слов'янської діалектології, особливо інтенсивне вивчення діалектної лексики у другій половині XX ст. у зв'язку з укладанням регіональних та загальнонаціональних атласів, як у Польщі, так і в Україні, зумовили звернення мовознавців до регіональної антропонімії як до своєрідної територіально диференційованої частини словникового складу певної мови. Матеріалом подібних досліджень найчастіше виступали записи в актових книгах, результати загального перепису населення, списки мешканців обстежуваної місцевості, але досить рідко дослідники зверталися до намогильних написів як до джерела діалектної антропонімії, яке у письмовій формі фіксує власні імена у певному просторово-часовому континуумі, зокрема на території мовно-культурного пограниччя (див., напр., праці В. Веренича, Г. Карась, Н. Ананьєвої, Ф. Чижевського, Г. Аркушина, А. Буриш, С. Коваля та ін.).

Досі це були наукові розвідки, у яких основну увагу було приділено окремим проблемам функціонування антропонімів в нагробкових інскрипціях територій мішаного або острівного заселення: інтерференційним явищам у написанні власних імен, вживанню дво- і тричленних ідентифікаційних формул, співфункціонуванню паралельних різномовних форм власного імені одного роду, частотності появи власних імен в різні історичні періоди тощо. Однак повної вибірки власних назв одного із регіонів Польщі, для яких характерним є співіснування двох або кількох культур, до цього часу не було здійснено.

Фелікс Чижевський, який присвятив значну частину своїх праць вивченню українських і польських говорів польсько-східнослов'янського погра-

www.czasopisma.pan.pl PAN www.journals.pan.pl

ниччя, а також окремим антропонімам регіону[1], в рецензованій монографії зосередив свою увагу на системному дослідженні антропонімії Підляшшя та Холмщини, обравши її джерелом намогильні написи православних та мішаних некрополів краю. Учений поставив перед собою завдання описати власні назви – прізвища, імена та імена по батькові, зафіксовані в досліджуваних ним інскрипціях, зараховуючи до власних назв, „з одного боку, офіційні імена та прізвища, які збігаються з документами місцевої адміністрації (метрики хрещення та записи про смерть), а з іншого – неофіційні власні назви, уживані в спільноті під час спілкування з сусідами і в родині"[2]. Як зауважує автор праці, другу групу складають незасвідчені в документах родові прізвиська, неофіційні власні назви жінок за їх відношенням до чоловіка або батьків, а також варіанти та гіпокористичні форми імен.

Як зазначає автор монографії, дослідженням охоплено територію східної частини Люблінщини у її північній та середній смузі, до якої входять Більський, Влодавський, північна частина Холмського і західна частина Ленчнівського повітів. Західну межу досліджуваного регіону встановить умовна лінія, що проходить з півночі на південь через Сарнаки (на захід від Янова Підляського) через Менджизец – Парчев – Ленчну – Краснистав і далі на схід у напрямку державного кордону Польщі з Україною, а східна межа проходить вздовж Бугу по лінії кордону з Україною, а далі – від Влодави до кордону з Білоруссю[3].

Складність історії суспільства та релігійно-визнаннєвої ситуації на мовно-культурному пограниччі зумовила необхідність періодизації історії цвинтарів регіону, а отже й історії та мовних особливостей намогильних написів на цих цвинтарях. Спираючись на праці істориків, соціологів та культурознавців (В. Цвіка, Є. Редера, Я. Марашкевича, А. Колодзейчика, Д. Тарасюка, В. Колбука, М. Мондзіка та ін.), Фелікс Чижевський виділяє кілька історичних періодів існування досліджуваних некрополів, які відрізняються специфікою політичної та релігійної ситуації й належністю цвинтарів до православної, греко-католицької чи до римо-католицької церкви. За цими ознаками вченим було вирізнено і схарактеризовано розподіл населення за визнанням та стан некрополів досліджуваного регіону в роках 1569–1795 і 1795–1875, тобто в періоди посилення впливу греко-католицької та римо-

---

[1] Див, напр., F. Czyżewski, S. Gala, *Nazwiska ludności gminy Wisznice w województwie bialskopodlaskim*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska". Sectio F, Humaniora, Vol. 33–34, s. 351–371.

[2] F. Czyżewski, *Antroponimia pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego w świetle inskrypcji nagrobnych*. Część 1. *Słownik nazwisk*, Lublin 2013, s. VII.

[3] Там же.

католицької церков; у роках 1875–1905, коли ситуація в регіоні змінилася на користь православної церкви; у 1905–1912, 1912–1914, 1915–1918 рр., тобто у періоди, коли тут змінювалося співвідношення між кількістю вірних католицької, уніатської та православної церкви; у роках 1918–1938, 1939–1944, для яких характерним було обмеження впливу православної церкви; у період 1944–1947 року, коли в результаті примусових переселень змінилася релігійно-визнаннєва карта регіону, а також у пізніші часи аж до сьогодні. Така детальна періодизація й характеристика суспільно-політичної та мовно-культурної ситуації кожного періоду дає, зокрема, можливість встановити екстралінгвальні чинники, що пояснюють появу тієї чи іншої мовної форми власних імен в інскрипціях досліджуваних некрополів, які чутливо реагують на зміни у житті суспільства.

Варто також підкреслити інформативність наведених у вступі до монографії восьми карт, на яких представлено: відсоток православних мешканців у досліджуваному регіоні в 1931 р. (карта 1, с. VIX), розташування в регіоні православних та уніатських церков і цвинтарів (карти 2, с. VX і 3 с. VXI), сітка обстежених населених пунктів та цвинтарів (карти 4–6, с. LXII–LXVII), також двох лінгвістичних карт, на яких показано ареали найважливіших фонетичних рис українських та польських говірок на території мовно-культурного пограниччя, що сприятиме розумінню появи відповідних ознак у письмовій передачі фонетичної форми власних назв у намогильних інскрипціях.

У першій частині своєї монографії Фелікс Чижевський представляє систему прізвищ, специфіка мовної форми яких, зокрема вибір графічної системи, тип ідентифікаційної формули, особливості написання антропоніма та вибір його варіанту, додаткові відомості про померлого та інші мовні й позамовні дані, які містять інскрипції, – дали підставу підкреслити складний характер співвідношення між антропоніміконом автохтонного населення та пануючим „щонайменше з XIX ст." у гуманітарних дослідженнях „ототожненням релігійного визнання і/або мови з національністю, оскільки мовно-культурне пограниччя становить ареал, який часто заперечує таке ототожнення"[4].

Аналізуючи вже досить багату наукову літературу з питань мови намогильних інскрипцій польсько-східнослов'янського пограниччя та т.зв. „східних кресів" (автор звертається до праць В. Шершуновича, І. Маринякової, І. Грек-Пабісової, Л. Фроляк, А. Лукуць, А. Дудек-Шумигай, М. Копера та ін.), учений цілком справедливо наголошує на тому, що нагробкові написи є цінним джерелом комплексних досліджень мови, світоглядної системи, звичаїв і поховальних обрядів мешканців регіону, а також підкреслює необхідність за-

[4] Там же, с. 8.

лучення цього багатого джерела до системного вивчення духовної і матеріальної культури краю.

Важливими для розуміння специфіки намогильного напису як джерела мовно-культурної інформації є зауваження дослідника про пізнавальну вартість інскрипції, яка полягає в тому, що, окрім безпосередньо представлених у ній ідентифікаційних даних про померлого, певних відомостей про його життя і смерть, вказівок на фундатора пам'ятника тощо, інскрипція свідчить про рівень освіченості її автора та його знання мови, про вироблений на час створення напису мовний узус та звичаєві вимоги й обмеження, які ставить перед фундатором намогильного пам'ятника соціум, до якого належав померлий і належить його родина чи близькі йому люди.

Розглядаючи форми власних назв у досліджуваних інскрипціях, Ф. Чижевський доходить висновку, що авторами більшості з написів, незалежно від обраної для їх виконання мови, є місцеві мешканці, на що вказують характерні для місцевих говорів фонетико-фонологічні риси. Так, цікавим є факт, що, незважаючи на писемну форму передачі прізвищ за допомогою кирилиці чи латиниці, специфіка відтворення вимови власних назв може свідчити про притаманний говірці тип словесного наголосу: „це наголос динамічний, вільний і рухомий, а отже – типовий для говірок польсько-українського пограниччя"[5]. Таке свідчення надають, зокрема, зафіксовані у намогильних написах варіанти прізвищ: *Ko**z**icka – K**u**zicka*, *L**e**p**ie**szko – Л**и**п**и**шко*, *M**i**s**ie**juk – M**и**с**и**юк – M**i**s**i**juk* та под., де в першому випадку спостерігаємо передачу звуження ненаголошеного [о] до [у], а в двох наступних – різні варіанти переходу ненаголошених [е] в [и] та [і], при цьому цілком очевидно, що наголос у вимові двох останніх прізвищ падає не на передостанній (як в польській мові), а на останній склад слова.

Особливу увагу вчений звертає на явища інтерференції – результати впливу української мови на польське мовлення місцевих мешканців, які виявляються у написах, виконаних латинкою, а також відображення рис місцевої говіркової вимови у написах, здійснених російською мовою. Це вже згадане вище відображення у письмовій формі прізвища звуження і підвищення вимови голосних фонем /о/ до /у/ (*Bart**o**szewski – Bart**u**szewski – Барт**у**шевскихъ*) та /е/ до [и], [і] у переднаголошеній позиції (*N**y**storuk*, *N**i**steruk* і ін.), яке зберігається також і в прізвищах, що їх було перенесено до польської системи особових імен. Написи передають також збереження твердої вимови приголосних перед голосним [и], напр., *Ос**ы**пюк – Os**y**piuk*, а також внесення до форми прізвища типових для польської мови фонетичних і графічних ознак,

[5] Там же, с. XVII.

що призводить до варіантності форми власної назви, напр., *Os**y**piuk – Os**i**piuk*, ***G**awryluk – **H**awryluk*, *Nys**t**oruk – Nis**t**eruk – Ni**ś**c**i**oruk – Nie**ś**c**i**oruk*.

Основну частину рецензованої монографії складає словник прізвищ, укладених в алфавітному порядку за реєстровою назвою, за яку в словнику прийнято два типи прізвищевих форм: 1) реально зафіксовану у виконаних латиницею намогильних написах орфографічно-фонетичну форму прізвища, напр., *Bojar*, *Bogusz*, *Bochniak*; 2) записану за допомогою латиниці відповідно до норм польської орфографії власну назву, яка виступає лише в кириличних інскрипціях, напр., *Bondarenko* відповідно до укр. *Бондаренко*, *Bobikiewicz* відповідно до рос. *Бобикевичъ*.

Багатомовний характер намогильних написів поставив перед укладачем словника проблему адекватного реконструювання власних назв для лексикографічних потреб, що виявилося досить складним завданням, оскільки, як відомо, з одного боку, спостерігається невідповідність передачі подібних звуків у різних графічних системах (в латиниці, пристосованій до потреб польської мови, та в кирилиці), а з іншого – відсутність звукової відповідності деяких літер української та російської мов, якими укладено частину досліджуваних інскрипцій.

Найбільшу складність для визначення форми реєстрового слова, як це бачимо з редакційних принципів словника[6], становили: 1) передача фрикативного [г] у прізвищах типу *Гаврилюк*, *Гайдук*, *Гапонюк* і под., для яких у польських записах зустрічається два варіанти відповідників – з літерою H і з літерою G, а в російському алфавіті відсутній окремий графічний знак для передачі цього звука, тому в усіх випадках для транслітерації тут використовується лише літера Г; 2) передача українських звуків [и], [і] та [е] з попереднім твердим приголосним, для яких відповідні графеми у мовах інскрипцій мають різне значення, як у прізвищах типу *Артишук*, *Борисюк*, *Герасимюк* та под.

У випадках прізвищ, носіями яких є автохтони українського походження, критерієм реконструювання власної назви, незалежно від мовної форми намогильного напису – української, російської чи стилізованої під церковнослов'янську – може слугувати усна діалектна форма тих прізвищ, які побутують у місцевих соціумах, або відтворена за законами говірки форма прізвища, якщо його носіїв не залишилося у населеному пункті. Однак, як зазначають дослідники, підляські відпатронімічні прізвища, які

> повстали найчастіше від народної форми церковнослов'янського імені зі збереженням української фонетики, саме в такій формі записували в польськомовних документах. Тільки з часом, коли мовою адміністрації й церкви стала російська

[6] Там же, с. 3.

мова, багато прізвищ було зрусифіковано (напр., замість *Semeniuka* з'явився *Siemieniuk*, *Hryhoruka – Grygoruk* або *Grigoruk*). У часи II Річпосполитої прізвища найчастіше записували у версії, яка відповідала російській фонетиці, іноді їх додатково полонізували, звідси маємо кілька варіантів одного прізвища: *Kondratiuk – Kondraciuk*, *Kostiuczuk – Kościuczuk* і под.[7].

Саме тому в намогильних написах зустрічаються різні варіанти того самого прізвища, що ускладнює завдання побудови словника антропонімів.

Фелікс Чижевський знаходить, на нашу думку, оптимальне рішення, прийнявши у своїй праці вихідним принципом відтворення реєстрової форми прізвища залежно від того, якими мовами і графічними системами воно з'являється у намогильних написах. Так, прізвища, які зустрічаються лише у записах латиницею, у цій же формі подаються в словнику, незалежно від звучання власної назви у говірці: *Pilimon*, *Podgajna*, *Pieróg* та ін. Якщо ж прізвище знаходимо лише в намогильному написі, здійсненому російською мовою, то латинська форма реєстрового слова відповідає російській вимові власної назви, напр., *Charitoniuk – Харитонюкъ*.

Складнішими є випадки, коли прізвище зустрічається у написах, зроблених різними мовами і за допомогою різних графічних систем. Тут автор словника намагається відтворити засобами польської абетки усі можливі варіанти прізвища, напр., *Rybczynski* – з *Рыбчинских, Ribczinskaja – Рибчинская*, *Rybczyńskij – Рибчинський*, *Rybczíńskij – Рибчінський*, *Rybczynskij – Рибчинскій* тощо. Таким чином, одне і те ж прізвище виступає у реєстрі словника в різних варіантах, зв'язок між якими здійснюється за допомогою відсилань, напр., *Pietruczuk* zob. *Petruczuk*; *Pilipczuk* por. *Filipczuk*.

Вибірково представлено у словнику ілюстрації – тексти інскрипцій, у яких зафіксовано прізвище, позначене реєстровим словом, напр.: *Radko* (*Radko*, *Радко*): *Здесь / упокоится / раб божый / Константин / Радко / урожден 1870 г. / помер 1951 г.* Щоправда, залишається не зовсім зрозумілим вибір прізвищ, до яких подано ілюстрації. Найчастіше це прізвища, правильне прочитання яких можливе лише у зіставленні латиничної й кириличної форм, напр., *Tietiurka – Тетиурка*, *Тетьурка*, *Тетюрка*, з відсиланням до *Tetiurka*. Вибір ілюстрації з поясненням першої кириличної форми пояснюється, можливо, типовістю помилкового запису з використанням графічного знаку голосного на позначення м'якості попереднього приголосного.

Кожна словникова стаття містить подвійну паспортизацію: тут вказано номер населеного пункту у сітці досліджуваної місцевості, а також абревіату-

[7] L. Łabowicz (Filimoniuk), *Podlaskie nazwiska*, „Над Бугом і Нарвою", 2010, № 6 (112), 11–12, c. 31.

www.czasopisma.pan.pl PAN www.journals.pan.pl

ра назви населеного пункту з номером інскрипції в картотеці, що знаходить своє розшифрування у відповідному списку.

Важливою частиною рецензованого словника є список прізвищ із зазначенням частотності їх появи в досліджуваних інскрипціях. Усього засвідчено 2795 прізвищевих форм, в тому числі – їх графічно-фонетичних варіантів та форм чоловічого, жіночого роду і множини.

Слід також звернути увагу на необхідну частину монографії, яку не завжди знаходимо у словниках, – бібліографію наукової літератури, присвяченої питанням дослідження намогильних написів, зокрема інскрипцій некрополів мовно-культурного пограниччя, до якої можуть сягнути не тільки мовознавці, але й історики, краєзнавці, культурознавці. Як словник, так і вступ до нього, містять надзвичайно багатий краєзнавчий матеріал, який відображає важливу частину духовної спадщини краю і який може бути також використаний у дидактично-виховній практиці.

Таким чином, перед зацікавленим читачем – словник прізвищ, до якого увійшов ретельно зібраний і упорядкований фактичний матеріал, опрацьований з урахуванням як сучасних досягнень діалектної лексикографії, так специфіки антропонімікону мовно-культурного пограниччя, у якому знаходять своє відображення притаманні зіткненню двох або кількох культур явища: інтерференції, гіперизму, стилізації, наслідування тощо.

Як науково достовірна лексикографічна праця, словник має своє наукове значення, оскільки може бути використаний у подальших дослідженнях антропонімічної системи регіону, у вивченні мовної історії краю, у розгляді особливостей писемного узусу в подібних суспільно-історичних умовах тощо. Як перша частина монографії, рецензована праця не тільки може служити зразком для подібних наукових розвідок, що описували б різні регіони Слов'янщини, але й показує перспективність дослідження системи антропонімів польсько-східнослов'янського пограниччя, накреслює напрямки подальшого її вивчення.

Мирослава Фроляк
Львівський національний університет ім. Івана Франка